

הרב יואל פרידמן

בדיקת תולעים - טעם החיוב וגבולותיו - תגובה

א. הרב יהונתן בלס כתב מאמר בענין 'בדיקת תולעים - טעם החיוב וגבולותיו', תחומין ל (תש"ע), עמ' 458-471, שחובת הבדיקה 'בפירות שדרכן להתליע' (שו"ע י"ד סי' פד סעי' ח) הוא רק בחרקים ש'מיניה קא רבו', לאמור חרקים אינטגראליים לירק אשר מתפתחים בירק עצמו. כיוון שכיום עפ"י המדע המודרני נודע שרוב רובם של החרקים אינם נולדים בתוך הפרי אלא 'מעלמא קא אתו' נמצאנו פטורים מחובת הבדיקה מדין זה.¹ בחידושו זה מיישב הרב בלס סתירה לכאורה בשתי תשובות של הרשב"א. תשובה אחת בח"א סי' קיג, ותשובה אחרת בח"א סי' קב. בתשובה בסי' קיג פוסק הרשב"א שיש לבדוק תבשיל שבושל בקדרה שנמצאו בה תולעים, כדי להוציא מחזקת האיסור, ואם אי אפשר אזי התבשיל אסור. לעומת זאת הרשב"א בח"א סי' קב, סובר שאם ירדו גשמים על שיבולים בשדה, וכמה מהם העלו 'צמחים' אין חובה לבדוק את כל ערימות השיבולים. שואל א"כ הרב בלס מדוע בתשובה אחת יש חובת בדיקה, ואם לא בדק התבשיל אסור, ואילו במקרה השני אין חובת בדיקה. כדי ליישב סתירה זו מחדש הרב בלס שיש להבחין בין חרקים אשר 'מיניה קא רבו לבין 'מילתא דאתי מעלמא' וכך הוא כותב:

ההבחנה היא בין איסור אשר מיניה קא רבו - מתפתח מבפנים - לבין

1. יש להעיר שלפי המדע המודרני גם חרקים שנוצרים בתוך הפירות, לא 'מיניה קא רבו', אלא 'מעלמא קא אתו', כי הם נוצרים בעקבות הטלת ביצים של חרקים הבאים מן החוץ.

מילתא דאתי מעלמא. החמצת החיטים מחמת הגשם היא מילתא דאתי מעלמא ולכן ייתכן שהמים הגיעו רק לשיבולת האחת אך לא לחברתה... הוא מבקש לקבל סיוע מדבריו של ר' יעקב מליסה בס' מקור חיים ואו"ח סי' תסז ס"ק ה):

נראה לי דלא אמרינן חזקת שלוש פעמים כי אם בדאיכא דבר הגורם, דמסתבר שיהיה כך וההיקש השכלי מחייבהו שיהיה כך. אבל בדבר שנופל במקרה וליכא דבר הגורם המסתבר כל כך אין חזקה למיקריים... אלא שלענ"ד כל הקושיה והסתירה מעיקרא ליתא, כי במקרה הראשון איסור החרקים הוא וודאי, וכיוון שנמצאו כמה חרקים בתבשיל יש חזקה שנמצאים בו חרקים נוספים, ולכן כותב הרשב"א 'וכל שהחזק צריך בדיקה לצאת מאותה חזקה'. לעומת זאת במקרה של השיבולים אין שם וודאי איסור, וכפי שמאריך הרשב"א בעצמו: ואפילו אותן ערימות... אנו תולין בהן להקל שמא לא נכנסו בהן מים אלא בשיבולים העליונים... ואפילו אם תמצי לומר שנכנסו שמא לא הספיקו להחמיץ...

וכיוון שאין כאן וודאי איסור ממילא אין חזקת איסור, ויש להקל מטעם ספק ספיקא. זאת ועוד, גם לשיטת הכותב ההבחנה אינה בין חרקים ש'מיניה קא רבו' לבין אלו ש'באים מעלמא', אלא בין חרקים שנמשכים באופן טבעי לירק לבין אלו שהגיעו אליו במקרה, וכפי שביאר זאת בס' מקור חיים. בספר הנ"ל הסביר שאין חזקת ג' בתופעות שחוזרות על עצמן במקרה, שכן ייתכן שהתופעה תחזור על עצמה פעם רביעית וייתכן שלא. חזקת ג' היא רק כאשר יש היגיון וכאשר יש מכנה משותף הסתברותי וטבעי בבסיס חזרתן של התופעות. לפי סברה זו מבחין המהרש"ל, חולין פ"ג סי' ק, בין חרקים שרגילים להימצא בפירות שבתבשיל לבין חרקים כאלו שבמקרה הגיעו לשם: ונראה שדווקא במה שמצוי בהם הכנימה אלא שלא בדק כדינו הוא דאמרינן הכי אבל בדבר שאין מצוי בהן כנימה וכ"ש מאכל שאין דרך להתליע כלל דאמרינן מעלמא נפל ולא חיישינן לטפי מהני שנמצאו... ההבחנה אינה בין חרקים שמיניה קא רבו לבין אלו שמגיעים מעלמא, אלא בין חרקים שרגילים להימצא במיני פירות אלו לבין אלו שאינם מצויים בפירות באופן

טבעי אלא רק מחמת המקרה.² בחרקים שמצויים תדיר בפירות, העובדה שנמצאו ג' חרקים מהווה בסיס וחזקה שיש חרקים נוספים. אך אם אין קשר בין החרקים למיני הפירות, ג' חרקים אינם מורים כלום ויד המקרה יש כאן. לפי סברת המקור חיים והמהרש"ל, האם תבשיל שבשלו בו כרוב, ונמצאו בו ג' טריפסים, האם נאמר בכה"ג חזקת ג' או לא? ברור שכיוון שטבע העולם שטריפסים מצויים בכרוב, העובדה שנמצאו ג' מהווה אינדיקציה להימצאות טריפסים נוספים; לכן חזרת התופעה היא, כלשון המקור חיים, 'דבר הגורם, דמסתבר שיהיה כך וההיקש השכלי מחייבהו שיהיה כך' ובהחלט אינו 'דבר שנופל במקרה'. זאת אעפ"י שהטריפסים אינם חרקים כאלו שנוצרים בתוך הירק ואינם בבחינת 'מיניה קא רבו', אך עצם העובדה שהימצאותם נובעת מטבעו של עולם, חזקת ג' מורה על הימצאות טריפסים נוספים.

לאור ההבחנה הנ"ל כותב הרב בלס שאין חובה לבדוק חסה וכרוב מצד דין מיעוט מצוי:

דורות הראשונים לא אכלו ללא בדיקה פירות או ירקות 'שהתליעו' היינו אלא שההרצה התפשטה בהם נראתה לה כמיניה קא רבו... לעומת זאת, הם לא נמנעו מאכילת פירות וירקות אחרים גם אם הסתברות לימדה על מציאותם של כמה וכמה חרקים בכל ראש כרוב, חסה וכדומה. לדידם פירות וירקות אלו לא נחשבו 'כמתליעים'.

אך האמת היא שמדורות ראשונים החל ברבינו חננאל³ (1057, קירואן תוניסיה) ועד אחרוני דורנו⁴ חששו וחייבו בדיקה בחסה ובכרוב שכן 'דרכם להתליע' אעפ"י שלא מיניה קא רבו. וכן כתב ר' חזקיה די סילוה (1656, ירושלים), בס' פרי חדש, יו"ד סי' פד ס"ק לד:

וברור הוא שצריך לזהר בעניין הירקות כגון סילקא ומין ירק אחר שנקרא איספינא"ק (תרד) שמצוי התולעת בתוך הירק עצמו מלבד התולעים שיש

2. ועי' בתחומין שם, עמ' 468, שהמחבר מודה במקצת, לגבי הנמלים שאינם נוצרים בתוך הפרי, ואעפ"כ נאסר תבשיל שנמצאו בו נמלים.
3. עי' תוס' פסחים קטו ע"ב ד"ה קפא, שלכן יש לטבול את החסה בחרוסת כדי להסיר את התולעים שבחזרת (=חסה).
4. עי' דרכי תשובה יו"ד סי' פד ס"ק צד (עמ' 219), שמביא אחרונים שאין לאכול עלי גפן, חסה וכרוב ללא בדיקה; ועי' גם בערוך השולחן סי' פד סעי' סב; ועי' גם אגרות משה או"ח ח"ד סי' צא; שם יו"ד ח"א סי' לה; שם, יו"ד ח"ב סי' כה.

בקלח ועיקר הבדיקה בזה להעמיד כל עלה ועלה נגד השמש... וכן בכרוב...
 וכך כותב ר' יהונתן אייבשיץ (1690, פראג), בספר כרתי ופלתי, סי' פד ס"ק יט:
 ובאמת לאכול ירקות חי כגון סלא"ט (=ירק עלים כגון חסה וכדו') וכדומה הרי
 כאן ספק תורה כי לא שייך ביטול דיכול לבדוק פעמיים ושלש עד שימצא
 להתולע וא"כ הו"ל ספק תורה וח"ו להקל... וכך מנהגי מיום עמדי על
 דעתי מבלי לאכול ירקות חי מסלאטי"ן וכדו' על סמך בדיקת הנ"ל...
 וכך כותב ר' יוסף חיים מבאגדד (1834), בס' בן איש חי, פ' צו סעי' כז:
 יזהרו הנשים בבדיקת החזרת (=חסה) והכרפס דכל תולע יש בו חיוב חמש
 מלקויות. והדבר תלוי בצואר האשה בעלת הבית דכל בני הבית סומכין
 עליה בזה...

ב. אחת הנקודות המרכזיות שלגביה אנו חלוקים על הרב בלס היא העירוב בין שתי
 הלכות שאינן קשורות האחת באחרת. הרב בלס דן על מציאות החרקים שמצויים
 בפירות, ובדין 'פירות שדרכן להתלע', ומתוך הסתירה כביכול בשתי תשובות הרשב"א,
 מגיע להבחנה שבין חרקים שנוצרים בתוך הפרי 'ומיניה קא רבו' לבין החרקים 'דאתו
 מעלמא'. אך גם דברי הרשב"א (בהם דן הרב בלס) וגם ס' מקור חיים עוסקים בדין ב' או
 ג' תולעים שנפלו לסיר, שנובע מחזקת ג' הנלמדת משור המועד. דין זה הוא לדעת רוב
 הפוסקים מדאורייתא,⁵ והוא אינו קשור לדין 'פירות שדרכן להתלע' שנלמד ע"י
 הרשב"א בתורת הבית, בית ג שער ג, ובתשובה ח"א סי' רעד, מן הגמ' חולין, נח ע"א:
 'הני תמרי דכדא לבתר תריסר ירחי שתא שריין...'. מהו 'פירות שדרכן להתלע' שמוזכר
 בשו"ע יו"ד סי' פד סעי' ח? פירות שיש בהם שכיחות של מיעוט מצוי של חרקים. דין זה
 של מיעוט מצוי הוא מדרבנן, ולכן חובת הבדיקה בפירות אלה אינה אלא מדרבנן.
 לעומת זאת, כאמור, חובת הבדיקה בשלושה תולעים בסיר היא מדאורייתא. בנוסף,
 ההתייחסות למציאות של מיעוט מצוי שונה לגמרי מזו של ג' תולעים בסיר. במציאות
 של מיעוט מצוי אנו אומרים שיש **ספק** שמא יש חרקים בפירות, ולכן חובת הבדיקה
 היא רק **לכתחילה**. בדיעבד, כבר כתב הרשב"א, תורת הבית שם, שמותר מטעם ספק
 ספיקא: ספק שמא אין חרק, ואפילו את"ל שיש, ייתכן שהוא התרסק בבישול ובטל

5. עי' אנציקלופדיה תלמודית יג, עמ' תשלט-תשנט.

בתערובת, וכן נפסק בשו"ע שם, סעי' ט. נמצאנו למדים שבמיעוט מצוי יש רק ספק⁶ ולא וודאי. לעומת זאת, בג' תולעים בסיר כתב הרשב"א בתשובה, ח"א סי' קיג, 'וכל שהוחזק צריך בדיקה לצאת מאותה חזקה', ואם לא נבדק אסור אפילו **בדיעבד** ואף לאחר הבישול.

לכן מה שכתב המחבר, **שבמיעוט מצוי יש בוודאות חרקים בפרי**, אינו נכון; וז"ל (שם עמ' עמ' 469):

הביטוי שבו משתמש השולחן ערוך, 'פרי שדרכו להתליע' מתייחס לפרי שמיעוט מצוי של פירות מסוגו במקום המסוים ובזמן המסוים מתלעיים. פרי כזה הושווה על ידי הרשב"א... לצורך בדיקת הריאה. מכיוון שפרי או ירק מתלע הוא כולו בחזקת איסור וודאי, האוכל פרי שהתלע דומה למי שאוכל את בשר הבהמה הטריפה - שניהם עוברים איסור ודאי בכל נגיסה כיוון מחשבה זה נובע מן השאלה שעורר המחבר על ההשוואה בין בדיקת חרקים במיעוט מצוי לבין בדיקה הריאה; וכך הוא כתב (שם, עמ' 458):

השוואה זו תמוהה היא, שהרי טריפה אוסרת את הבהמה כולה, בעוד שתולעת בירק אינה אוסרת את הירק כולו ורק התולעת היא אסורה...
ועוד כתב (שם, עמ' 460):

לכן קשה מדוע נפסק בשו"ע שיש חובה לבדוק ירק שדרכו להתלע, והרי רוב נפח הירק הוא ירק ולא תולעים?
נקודת המוצא של שאלות הכותב היא שדין 'פירות שדרכן להתלע', שנובע כאמור מיחס ההלכה למיעוט מצוי, נלמד מבדיקת הריאה בלבד. אך האמת היא שמצאנו הרבה הלכות, בהן חוששים למיעוט מצוי. בגמ' חולין יא ע"ב מתבאר שלר' מאיר חוששים למיעוט ולחכמים אין חוששים, אך זאת רק במיעוט שאינו מצוי. במיעוט מצוי מודים חכמים לר' מאיר. כלומר מדאורייתא הקובע הוא רובא דליתא קמן, אך חששו למציאות של מיעוט מצוי מדרבנן.⁷ וכך כתבנו במאמרנו, תחומין כט, עמ' 311:
עם זאת, מצאנו שחז"ל חששו למיעוט מצוי גם בתופעות שאינן טבעיות קבועות, אלא ששכיחותן הסטטיסטית היא של מיעוט מצוי. לדוגמא:

6. עי' גם רשב"א, תורת הבית בית ג שער ג: 'אלמא לפי שיבחושיין מצויין בשכר - חששו להן מן הספק'; עי' גם ט"ז סי' פד ס"ק יב.
7. עי' רש"י חולין שם, ד"ה פסח.

מיעוט ניצלים ממים שאין להם סוף (תוס' יבמות לוב, ד"ה הא), מיעוט ולדות נפלים (תוס' נדה מד, ב, ד"ה דקים), מיעוט גוססים חיים (רמב"ם, הל' גירושין ו, ח), מיעוט שוחטים אינם מומחים (שו"ע יו"ד א, ב), בדיקת ציצית (או"ח ח, ח), סופרי סת"ם מומחים ובדיקת תפילין (או"ח לט, ג), מיעוט עמי הארץ אינם מעשרים (תוס' שבת יג, א, ד"ה רבא), מיעוט מקדשי והדר מסבלי (קידושין נב, ב), בדיקת מזוזה (יו"ד רצא, ט), מקוואות (שקלים פ"א מ"א), ובדיקת שערות של גדול וגדולה (ב"ב קנא, א; ועיינו פרי-מגדים או"ח א"א נה, ז).

נכון הוא שהשוו את חובת הבדיקה של 'פירות שדרכן להתליע' לבדיקת הריאה, אולי מפני ששניהם איסורי אכילה או מפני שמקור דין בדיקת הריאה הוזכר במדרש ובגמ'.⁸ אם אכן ההלכה שחוששים למיעוט מצוי הייתה רק בריאה, אכן הייתה זו תמיהה גדולה. אך כיוון שדין זה אינו רק בבדיקת הריאה אלא הוא דין כללי, אזי לדעת חכמים חוששים למיעוט מצוי גם כאשר לא כל הירק נאסר אלא 'רק התולעת אסורה'.⁹ משמעות דין מיעוט מצוי שיש לבדוק לכתחילה 'בדאפשר' ואין מגמתו לאסור ולפסול. האיסור הוא רק תוצאה של חיוב הבדיקה (אם התעצל ולא בדק וכדו') – ולא סיבתו.

ג. בפרק ו' (שם, עמ' 469-470) דן הכותב בשאלה שהתלבטנו בה זה מכבר, מהי כמות הפירות על פיה אנו מודדים 'דרכן להתליע': שמא לפי הפרי, העץ, הערוגה, השק או לפי מנה אישית. ההסתבכות ההסתברותית הזו והשאלות הנוקבות שבאות בעקבותיה, נובעות לענ"ד מהבנה מודרנית שרגילה להתייחס לשכיחות עפ"י מושגים סטטיסטיים מתמטיים. אף שהמשכנות יעקב, ח"א יו"ד סי' טז-יז, קבע שמיעוט מצוי הוא 10%, הוא אינו מתכוון לקבוע מסמרות, וכפי שהוכחנו במאמרנו;¹⁰ ואם כן התכוון אפשר לחלוק על ראיותיו. לכן יותר נראה שהוא רוצה לתת אינדיקציה מהו מיעוט מצוי, ובאמת מיעוט מצוי אינו מושג סטטיסטי אלא זוהי מציאות של מיעוט שבני אדם רגילים למוצאו. וכך כתב מרן הגר"ש ישראל זצ"ל, התורה והארץ ג, עמ' 151, לגבי שאלה זו:

8. מדרש תנחומא סוף פ' שמיני; ובמשמע בגמ' ביצה כה ע"א.
9. יש להעיר שיש הבדל נוסף בין בדיקת הריאה לבין בדיקת חרקים, שבריאה יש חזקת איסור של אבר מן החי, ואילו בחרקים אין חזקת איסור על הפרי, כי לא היה בעבר רגע של וודאות איסור בפרי; בעניין זה עי' במאמרנו תחומין שם, פרק ה.
10. ס' התורה והארץ ח"ב עמ' 429-430; תחומין שם, עמ' 313-313.

הראשונים שקבעו את עניין מיעוט המצוי דוגמת שאלת הריאה, ומחייבים לכתחילה בדיקה, לא הזכירו בשום מקום האחוז שנקרא מיעוט המצוי, שבה אנו סומכין על הרוב, דוגמת בדיקת הטריפות שאין חייבין בהם. ומזה נראה שאין להחמיר בכגון דא, אלא הדבר ניתן להכרעה לכל אחד לפי הרגשתו, שירחק הספק מלבו.

ד. עד פרק ז' (שם, עמ' 470-471) דן הרב בלס בדין מיעוט מצוי, וכאמור הסיק שחובת הבדיקה מדין זה היא רק בפירות ש'מיניה קא רבו'. בפרק ז' הוא רוצה לחייב לבדוק פירות וירקות מדין 'מעלים עיניו מן האיסור'. אך במאמרנו תחומין, שם, עמ' 311-312, הבאנו שהרשב"א ורבותיו (חידושי הרשב"א, חולין ט ע"א) נחלקו בטעם חובת הבדיקה בריאה, האם היא מצד מעלים עיניו מן האיסור או מצד מיעוט מצוי, ושם הוכחנו, שמלבד דין ריאה שיש מיעוט מצוי של סירכות ולא מיעוט מצוי של נקבים (=וודאי איסור), גם רבותיו של הרשב"א מודים שבמיעוט מצוי של איסור יש לבדוק מטעם מיעוט מצוי. זאת ועוד הרשב"א בתשובות הנ"ל אינו מזכיר סברת 'מעלים עיניו מן האיסור' כסיבת חובת הבדיקה, אלא מצד מיעוט מצוי. אמנם ייתכן שאפשר להשתמש בסברה זו כסניף להקל במקרים מסוימים.

סיכום

- א. חובת הבדיקה במקרה שנמצאו ג' תולעים בסיר אינה רק בחרקים ש'מיניה קא רבו' אלא בכל אלו שבאופן טבעי מצויים בפירות או בירקות שבתבשיל.
- ב. חובת הבדיקה במיעוט מצוי אף היא אינה רק בחרקים אלו דווקא, אלא בכל החרקים ש'דרכם להתליע' ומצויים מידי פעם בסוג הפרי הנידון.
- ג. חובת הבדיקה בג' תולעים בסיר היא מהתורה, ואנו מתייחסים לתבשיל כאל תבשיל שיש בו וודאי איסור.
- ד. חובת הבדיקה במיעוט מצוי אינה אלא מדרבנן, ואנו מתייחסים לפרי שיש בו שכיחות זו של חרקים כאל ספק נגוע ולא כאל וודאי נגוע.
- ה. מיעוט מצוי אינו מושג סטטיסטי אלא מבטא מציאות שאדם נתקל בה מידי פעם וכל זמן שאינו מגיע לרמה של רוב.
- ו. חובת הבדיקה ב'מיני פירות שדרכן להתליע' הוא כי אנו חוששים לכתחילה לכל מציאות של מיעוט מצוי ולא רק מטעם מעלים עיניו מן האיסור.

